

AUTORI

Draženko Jorgić

Tanja Stanković-Janković

Tanja Glišić

Margareta Skopljak

Brane Mikanović i Amra Džindo

Nebojša Macanović

LEKTOR

Dragan Dragomirović

UREDNIK

Draženko Jorgić

OBUKA STUDENATA S INVALIDITETOM

UNIVERZITET U BANJOJ LUCI, 2017.

Sadržaj

Uvod	5
Prava osoba s invaliditetom (Draženko Jorgić)	7
Prevazilaženje prepreka tokom studiranja (Tanja Stanković-Janković)	13
Uloga Karijernih centara/Centara za podršku studentima sa invaliditetom (Tanja Glišić)	20
Praktična nastava (Margareta Skopljak)	27
Aktivnosti nakon diplomiranja (Brane Mikanović i Amra Džindo)	34
Vještine za autonomni i nezavisni život (Nebojša Macanović)	44

UVOD

Obuka studenata s invaliditetom podrazumijeva aktivnosti obučavanja u okviru šest zasebnih poglavlja i u okviru svakog od njih u nekoliko potpoglavlja. Prvo poglavlje "Prava osoba s invaliditetom" podrazumijeva obuku kroz četiri potpoglavlja, i to: Poznavanje relevantnih zakona (Zakon o visokom obrazovanju, Zakon o radu, i slični zakoni), Poznavanje relevantnih podzakonskih akata (propisa, uredbi, statuta i sličnih dokumenata), Samoopredjeljenje studenata sa invaliditetom i Samozastupanje studenata sa invaliditetom. U drugom poglavlju pod nazivom "Prevazilaženje prepreka tokom studiranja" podrazumijeva se obuka takođe kroz četiri potpoglavlja: Adaptacija i saradnja sa drugim studentima i asistentima studenata, Adaptacija i saradnja sa nastavnicima i njihovim asistentima, Savladavanje arhitektonskih i senzornih barijera u nastavnom procesu i Samoobrazovanje (e-učenje, m-učenje, učenje na daljinu, hibridno učenje itd.). Treće poglavlje se zove "Uloga Karijernih centara/Centara za podršku studentima s invaliditetom". U ovom poglavlju studentima s invaliditetom u okviru obuke namijenjeni su sljedeći sadržaji: Uloga mentora i saradnja (komunikacija), Umrežavanje i saradnja sa potencijalnim poslodavcima, Profesionalna orijentacija i Stručno vođenje. Četvrti dio obuke studenata s invaliditetom odnosi se na poglavlje "Praktična nastava". Sadržaji ovog poglavlja podijeljeni su u tri dijela, i to: Volontiranje kod potencijalnih poslodavaca, Usklađivanje radnih zadataka kod poslodavaca sa ishodima učenja studija i Vještine predstavljanja kvaliteta rada potencijalnim poslodavcima. Peti dio obuke studenata s invaliditetom odnosi se na "Aktivnosti poslije diplomiranja". Sadržaji u okviru ovog poglavlja su: Istraživanje tržišta rada, Predstavljanje potencijalnim poslodavcima (CV, motivaciona pisma, lični portfolio, video snimci, intervjui i sl.) i Dodatno obrazovanje, prekvalifikacija i doživotno učenje. Posljednje poglavlje nosi naziv "Vještine za autonomni i nezavisni život". U ovom posljednjem šestom poglavlju sadržaji obuke odnose se na: Uključivanje u civilno društvo i interesne grupe, Lobiranje, zastupanje i predstavljanje u medijima i Samozapošljavanje.

(Prof. dr Draženko Jorgić)

Da bi se mnoge osobe, uključujući i studente s invaliditetom među njima, znale samoopredjeljivati i samozastupati jedan od bitnih uslova za uspješnost opredjeljivanja i zastupanja je i poznavanje relevantnih zakona kao i poznavanje relevantnih podzakonskih akata. U slučaju osoba s invaliditetom, uključujući i studente s invaliditetom, najrelevantniji su zakoni o visokom obrazovanju, zakoni o radu i zakoni o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba s invaliditetom. Od podzakonskih akata za osobe, pa i za studente s invaliditetom bitno je i poznavanje: propisa, uredbi, statuta i sličnih dokumenata.

Poznavanje relevantnih zakona

Bilo koja zaposlena osoba, pa i ona koja to još nije, dok završava srednju školu, dok studira, ali i poslije završenih studija treba da je upoznata sa elementarnim informacijama koje se nalaze u zakonima bitnim tokom školovanja i u periodima prije i tokom zapošljavanja. To se odnosi na osobe, pa i studente s invaliditetom kada zasnuju radni odnos. Oni se moraju naučiti kako da brane svoja prava koja su im zagarantovana relevantnim zakonima.

Neke osobe se zapošljavaju odmah nakon srednjeg usmjerenog obrazovanja, dok druge nastavljaju svoje obrazovanje na visokim školama ili fakultetima. Dok studiraju, najbitniji zakon za sve studente, pa i one s invaliditetom je *zakon o visokom obrazovanju* ili zakon sličnog naziva. Ovim zakonom su zaštićena određena prava studenata, ali definisane i određene obaveze studenata, bez obzira imali oni invaliditet ili ne. Tako, na primjer, za studente koji studiraju u Crnoj Gori, bez obzira da li imaju invaliditet ili ne, dobro je da se prije upisa ili kad se već upišu na studije upoznaju sa zakonom o visokom obrazovanju koji je tada na snazi. Na primjer, ako je to zakon iz 2014. godine, onda bi bilo neophodno da se upoznaju sa istim, pogotovo sa njegovim desetim dijelom koji se odnosi na prava i obaveze studenata (Službeni list Crne Gore, 2014). Slično vrijedi i za studente koji studiraju u drugim zemljama kao što je Bosna i Hercegovina i Srbija. Poznavanjem ovog zakona studenti će znati štititi i braniti svoja prava ako u kom slučaju budu ugrožena. U suprotnom, ukoliko ih ne poznaju njihovo studiranje može biti još više otežano i usporeno.

Sljedeći bitan i veoma relevantan zakon odnosi se na osobe, pa i studente s invaliditetom, kada su u fazi završavanja studija, odnosno kada već traže priliku za zasnivanje prvog radnog odnosa. U tu svrhu neophodno je i poznavanje zakona o radu ili zakona sličnog naziva. U ovom zakonu osobe s invaliditetom, bilo da su aktivni studenti ili svršeni studenti, bilo bi dobro da su upoznati sa nekim ključnim odredbama istog. Tako na primjer ako je riječ o osobama ili studentima s invaliditetom koji studiraju u Federaciji Bosne i Hercegovine dobro je poznavati odredbe kao što su: Zasnivanje radnog odnosa, Osnovna prava i obaveze radnika, Osnovi i vrste diskriminacije, Zabrana diskriminacije, Sloboda udruživanja, Uslovi za zaključivanje ugovora o radu, Prijem pripravnika, Radno vrijeme, Obaveza vođenja evidencija, Zaštita radnika, Plata radnika, Unapređenja radnika, Naknada štete, Prestanak ugovora o radu, i slične odredbe ovog zakona (Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine, 2016). Poznavanje istih ili sličnih odredbi vrijedilo bi i za osobe, odnosno studente s invaliditetom koji studiraju u Republici Srpskoj (BiH), Crnoj Gori i Srbiji. Poznavanje ključnih odredbi ovog zakona pogotovo je bitno za one osobe s invaliditetom koje su pred zaključivanjem ugovora o radu.

Najvjerojatnije najkorisniji zakon za osobe, odnosno studente s invaliditetom, svakako je zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom ili zakoni sličnih naziva. Osobe, a među njima i studenti s invaliditetom, prilikom izbora fakulteta za studiranje, pa čak i tokom studija, a nije kasno ni poslije završetka studija treba najviše da su upoznati sa ovakvim zakonom. Za studente s invaliditetom u ovakvom zakonu je bitan svaki član istog. Dobro poznavanje ovog zakona studentima u daljem ličnom i profesionalnom razvoju pruža efikasnu profesionalnu rehabilitaciju, ali i mnogo veće šanse prilikom zapošljavanja za razliku od studenata s invaliditetom koji ništa ne poznaju u ovom zakonu ili zakonu sličnog naziva. Od početka do kraja skoro sve tačke ovog zakona su veoma bitne za studente. Tako, na primjer, ako studenti s invaliditetom studiraju u Republici Srbiji onda bi oni trebali da poznaju što više odredbi ovog zakona. U ovom zakonu iz 2013. godine ih postoji jedanaest. To su: Osnovne odredbe, Prava i obaveze osoba s invaliditetom, Procjena radne sposobnosti, Podsticanje zapošljavanja osoba s invaliditetom, Profesionalna rehabilitacija, Zapošljavanje osoba s invaliditetom, Mjere aktivne politike zapošljavanja osoba s invaliditetom, Posebni oblici zapošljavanja i radnog angažovanja osoba s invaliditetom, Nadzor, Kaznene odredbe i Prelazne i završne odredbe (Službeni glasnik Republike Srbije, 2013). Poznavanje ovih i sličnih odredbi vrijedi i za studente koji studiraju u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori.

Dakle, osobe s invaliditetom, a među njima i studenti s invaliditetom dok su mladi ne bi trebali praviti nepotrebne greške prilikom izbora nastavka školovanja, odnosno prilikom izbora buduće profesije. Veliku pomoć mogu dobiti još prilikom upisa, tokom studiranja, pa i poslije od ovih relevantnih zakona. Poznavanje istih može im samo biti od koristi, a nikako na štetu ličnog i profesionalnog razvoja.

Poznavanje relevantnih podzakonskih akata

Nekada relevantnim zakonima nije sve do kraja eksplicitno objašnjeno i rečeno, pa obični građani, a među njima i studenti s invaliditetom, ne mogu do kraja sve da razjasne, odnosno ne mogu jasno da razumiju svoja prava i obaveze koja stoje "između redova" u datim zakonima. U tu svrhu im pomažu relevantni podzakonski akti koji su na neki način "podređeni" zakonima. To su najčešće brojni pravilnici i statuti javnih i privatnih ustanova i preduzeća.

Ako govorimo recimo o Zakonu o visokom obrazovanju u Crnoj Gori, onda je dobro poznavati i Pravila studiranja na osnovnim studijama koja proizilaze iz ovog zakona. Iz ovih Pravila poželjno bi bilo da studenti s invaliditetom poznaju: Opšte odredbe, Organizaciju studija, Napredovanje u toku studija, Vrednovanje rada studenata, Isprave o studijama i slične odredbe ovih Pravila (Pravila studiranja na osnovnim studijama, 2004). Slična pravila postoje i vrijede za studente koji studiraju u Bosni i Hercegovini i Srbiji. Ako bi se desilo da neko od osoba, odnosno studenata s invaliditetom bude zaposlen u nekoj javnoj ili privatnoj ustanovi onda je dobro poznavati i Pravilnik rada te iste ustanove ako on postoji. Na primjer, ako bi se osoba s invaliditetom zaposlila na Internacionalnom univerzitetu u Sarajevu (Bosna i Hercegovina) onda bi ista trebala dobro poznavati Pravilnik rada ove ustanove (Pravilnik o radu, 2016). Poznavanje istog ili sličnih podzakonskih akata ispred zakona o radu vrijedilo bi i za osobe, odnosno studente s invaliditetom koji studiraju u Srbiji i Crnoj Gori. I ispred zakona o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba s invaliditetom mogu da postoje određeni pravilnici. Za osobe, odnosno studente s invaliditetom nije loše usput poznavati i recimo Pravilnik o utvrđivanju kvote za zapošljavanje osoba s invaliditetom, kao i Pravilnik o podsticajima pri zapošljavanju osoba s invaliditetom kakvi su svojstveni u hrvatskom zakonodavstvu i/ili sličnim zakonodavstvima u regionu.

Naime, pored poznavanja relevantnih zakona za osobe s invaliditetom, u ovom slučaju za studente s invaliditetom, poželjno je da pored njih studenti poznaju i relevantne podzakonske akte.

Širina informisanosti ne može biti na štetu ovim studentima. Ona im samo može eliminisati predrasude ako su ih imali o studiranju i zapošljavanju osoba s invaliditetom.

Samodeterminacija studenata s invaliditetom

Nisu svi univerzitetski nastavnici i njihovi asistenti potpuno osposobljeni da u nastavnom procesu mogu zadovoljiti sve obrazovne potrebe studenata, pogotovo studenata s invaliditetom. Nekada se u nastavi dešavaju takve situacije da pojedini nastavnici i asistenti izvode nastavni proces kao da se sve njih pita. U takvim slučajevima oni su subjekt i objekt nastavnog procesa. Takvi nastavnici i asistenti ne stavljaju studente u aktivnu, već u pasivnu slušalačku poziciju. U takvim situacijama znaju se zanemarivati uloge studenata u kojima oni mogu da biraju, da odlučuju, da se često osjećaju nezavisnim i kompetentnim, da osjećaju svoj lični i profesionalni razvoj, odnosno da su motivisani za studiranje i sve relacije poučavanja i učenja u nastavi. Na takvoj univerzitetskoj nastavi u kojoj studenti, a naročito studenti s invaliditetom budu u pasivnoj ulozi sve više nedostaje unutrašnje motivacije za studiranje i rad, a nastava zna da gubi svoj smisao. Studenti s invaliditetom koji nemaju priliku da u nastavnom procesu budu aktivniji, odnosno koji nemaju šansu da budu opravdano i javno radoznali, da postavljaju pitanja, da traže rješenja, da istražuju, da biraju i odlučuju, da budu više autonomni, a manje kontrolisani, moraju preuzeti stvari u „svoje ruke“ i na neki način „nadmudriti“ ovakve nastavnike i asistente, kojih nažalost još uvijek ima na univerzitetskoj nastavi.

Kada se inače govori o teoriji samodeterminacije, često se pod tim podrazumijeva da se nalazimo na veoma širokom kontinuumu teorija unutrašnje i vanjske motivacije. Teoriju samodeterminacije su još krajem prošlog vijeka razvili Desaj i Rajan sa saradnicima. Ovu teoriju Ganje i Desaj opisuju kao teoriju motivacije za rad i ukazuju na relevantnost ove teorije u teorijama organizacionog ponašanja (Gagné and Deci, 2005). Ovi autori u središte ove teorije stavljaju razliku između autonomne ili unutrašnje i kontrolisane ili spoljašnje motivacije. Autonomna ili unutrašnja motivacija podrazumijeva da studenti s invaliditetom već imaju volju, odnosno veoma voljno studiraju, dok s druge strane, kontrolisana ili spoljašnja motivacija podrazumijeva određenu dozu pritiska prema ovim studentima od strane nastavnika ili asistenata, i to često u vidu neke nagrade ili kazne. Kada u nastavi već nedostaju određeni pozitivni spoljni podsticaji od strane nastavnika i asistenata, onda studentima s invaliditetom jedino preostaje dilema kako da se svojom snagom unutrašnje motivišu, a da u nekim drugim osobama, kao što su ostali studenti pronalaze spoljne podsticaje koje će s vremenom pounutriti kako bi se razvijali u samodeterminisane i kompetentne osobe.

Nenad Suzić, ugledni profesor sa Univerziteta u Banjaluci samodeterminaciju dovodi u neraskidivu vezu sa kompetencijom. On ističe da je u osnovi pojma *samodeterminacija* nekoliko postavki drugih autora kao što su Maslov (Maslow), Vajt (White) i De Čarms (De Charms). Pozivajući se na Desaja (Deci), ali i ove autore on ističe da su u pojmu samodeterminacija sadržana tri pojma, i to: orijentacija na proširenje sebe u prirodi i društvu, djelotvornost u čovjekovoj težnji za interakcijom sa okolinom i uzročnost, tj. čovjekova moć da vlastitom voljom postaje uzročni činilac promjene. Suzić naglašava da bi se bolje razumijela suština Desajevе teorije „kompetencije i samodeterminacije“, kako on kaže, nužno je objašnjenje niže rodnih pojmova kao što su: izazov, radoznalost, kognitivna evaluacija, lokus uzročnosti, kontrolni i informativni aspekt nagrade, socijalno nagrađivanje, opšti model motivacije (Suzić, 2005). Kakve bi onda mogle biti implikacije Suzićevih shvatanja o teoriji samodeterminacije u slučaju obuke studenata s invaliditetom, nezavisno od toga da li ih nastavnici i asistenti podstiču ili ne u pravcu razvoja samodeterminacije? Iz ugla posmatranja samog pojma samodeterminacije, odnosno njegova tri sadržajna pojma, kako ističe Suzić, i studenti s invaliditetom bi morali biti drugačije orijentisani, djelotvorniji i usmjereniji na promjene. U slučajevima da studenti s invaliditetom imaju pojedine nastavnike i njihove asistente koji vrlo malo podstiču kod studenata

orijentaciju na proširenje sebe, onda su sami studenti prinuđeni da „ne čekaju“ na nastavnike i asistente nego da sami rade na sebi. To bi značilo da iz onih nastavnih predmeta u kojima ne vide neku širu perspektivu pokušavaju sami da proučavaju i istražuju mnogo više nego što se predmetom nudi. Na ovaj način oni proširuju horizont svojih saznanja, a što će se svakako pokazati korisnim jednog dana i kod poslodavaca ako nastave sa takvom orijentacijom i kao zaposlenici. Isto tako, nastavne situacije u kojima nedostaju djelotvorne aktivnosti i gdje gotovo da i nema interaktivnosti među nastavnicima, asistentima i studentima s invaliditetom, nisu razlog da se na tome stane i odustane od neke produktivnije nastavne klime. Dakle, u ovim slučajevima studentima s invaliditetom preostaje da traže od predmetnih nastavnika i njihovih asistenata da im s vremena na vrijeme pored teorijskih predavanja obezbijede i situacije u kojima će studenti primjenjivati teoriju i stvarati konkretna djela i aktivnosti u vezi sa budućom profesijom (na primjer, igra uloga, simulacija procesa i djelatnosti, izvođenje oglada i sl.). Pored ovoga, studenti s invaliditetom mogu inicirati kod svojih nastavnika i njihovih asistenata i situacije u kojima studenti saradnički uče i poučavaju jedni druge. Ovo je jedinstvena prilika u kojoj se jasno može uočiti da studenti s invaliditetom mogu gotovo jednako uspješno kao i studenti koji nemaju invaliditet da učestvuju u nastavnom procesu i da budu od koristi drugima i društvenoj zajednici uopšte. Samodeterminaciju studenata s invaliditetom čini širok spektar aktivnosti koje su uglavnom unutrašnje motivisane, a rjeđe aktivnosti podsticane spolja. Ako studentima nastavnici ne pružaju šanse za nove izazove onda ih studenti trebaju sami sebi postavljati. Na primjer, izazov studentima s invaliditetom može biti težnja da iz većine bitnih nastavnih predmeta dobijaju najviše ocjene. Pored mogućih nedostataka izazova iniciranih od strane nastavnika u nastavnom procesu, studenti s invaliditetom ne trebaju sebi dozvoliti „status mirovanja“ nego i nedostatke povratnih informacija na radoznalost studenata, vrednovanje saznanja, lokus uzročnosti, kontrolni i informativni aspekt nagrade, socijalno nagrađivanje, i slične odlike samodeterminisanosti tražiti i inicirati izvan nastave gdje imaju totalnu slobodu da odrede s kim, kada, gdje, šta i kako da rade.

O tome kako se može teorija samodeterminacije primjeniti u radu vaspitača pisale su Jasmina Knežević i Jelena Mićević-Karanović. One smatraju da se ova teorija može primijeniti podsticanjem unutrašnje motivacije i samoregulacije i da ova teorija sugerše da spoljašnja i unutrašnja motivacija nisu diskretne kategorije već tipovi motivacione orijentacije koji se raspoređuju duž motivacionog kontinuuma. Isto tako naglašavaju da se razvijanjem kod djece vještina kao što su *pravljenje izbora, donošenje odluka i rješavanje problema* doprinosi zadovoljenju osnovnih psiholoških potreba, što je osnova unutrašnje motivacije i samo-regulacije ponašanja. Autorice takođe ističu da opažanje kompetencije podrazumijeva da se sa stvaranjem osjećaja veće lične kompetencije kroz određenu aktivnost, povećava i unutrašnja motivacija i obrnuto. One naglašavaju i da bazične psihološke potrebe zauzimaju važno mjesto u teoriji samo-determinacije, gdje autori govore o tri ove potrebe, i to:

- Potreba za autonomijom;
- Potreba za kompetencijom;
- Potreba za povezanošću (Кнежевић и Мићевић-Карановић, 2014).

Za bazičnu psihološku potrebu *povezanost* one kažu da se:

U okviru literature o Teoriji samo-determinacije pominje sedam vrsta aktivnosti koje doprinose opštem osjećaju povezanosti:

- razgovor o lično važnim temama;
- učešće u zajedničkim aktivnostima;
- postojanje grupe prijatelja sa kojima se može provesti neformalno socijalno vrijeme (izlasci, ćaskanja);
- postojanje osjećaja da postoji razumijevanje i uvažavanje od strane drugih ljudi;
- učešće u aktivnostima koje su osobi prijatne i u kojima uživa;

- izbjegavanje svađa i konflikata koji kreiraju distancu i osjećaj neuključenosti sa značajnim drugim ljudima;
- izbjegavanje osjećanja koja usmjeravaju pažnju ka selfu i od drugih ljudi – osjećanja koja povećavaju samosvijest, nesigurnost i usmjeravaju pažnju ka selfu osobe, odnosno, od drugih ljudi. (Reis et al., 2000; prema Кнежевић и Мићевић-Карановић, 2014, стр. 33)

Iz svega navedenog o primjeni teorije samodeterminacije u radu vaspitača mogu se izvući i određene implikacije korisne za samodeterminaciju studenata s invaliditetom. Opet još po koji put naglašavamo, ako postoje nedovoljni spoljni podsticaji od strane nastavnika i asistenata kako bi se studenti što više motivisali, onda im jedino preostaje da se prema ovim prethodnim shvatanjima studenti sami aktiviraju ili tačnije da: sami biraju sadržaje i načine učenja izvan nastavnog programa, donose odluke i rješavaju brojne probleme, a ne da drugi za njih odlučuju i rješavaju probleme. Pored ovoga, da bi studenti s invaliditetom pored zadovoljenih potreba za autonomijom i kompetentnošću imali i zadovoljenu potrebu za *povezanošću* oni trebaju činiti i sljedeće: razgovarati sa drugim studentima o lično važnim temama, učestvovati u zajedničkim učećim aktivnostima, uključiti se u grupu studenata sa kojima mogu provoditi i slobodno vrijeme, stvarati osjećaj da postoji razumijevanje i uvažavanje od strane drugih studenata, učestvovati u aktivnostima u kojima uživaju i osjećaju se prijatno (na primjer, biti uvijek na nastavi kod kvalitetnih nastavnika), izbjegavati svađe i konflikte sa studentima koji stvaraju distancu i osjećaj neuključenosti sa značajnim drugim studentima i izbjegavati osjećanja koja usmjeravaju pažnju ka sebi i od drugih studenata – osjećanja koja povećavaju samosvijest, nesigurnost i usmjeravaju pažnju ka studentima, odnosno, od drugih studenata.

Samozastupanje studenata s invaliditetom

Samozastupanje studenata s invaliditetom predstavlja jednu od glavnih vještina samodeterminacije. Kao i druge vještine ona se može s vremenom uvježbavati i usavršavati kako bi studenti s invaliditetom uspješnije sebe samodeterminisali tokom studija. Mnogi studenti, pa i studenti s invaliditetom ponekad imaju problema kako sebe zastupati na studiju ili na primjer kod potencijalnog poslodavca.

Postoje određeni načini i iskustva koji se mogu učiti kako razvijati i poboljšavati vještinu samozastupanja. Tako na primjer, prema Jodžani Kvenka-Karlino i saradnicima studenti s emocionalnim poremećajima i poremećajima ponašanja mogu veoma uspješno zastupati svoje ideje i misli sa logičnim i koherentnim argumentima putem uvjerljivog pisanja (Cuenca-Carlino, Mustian, Allen, & Gilbert, 2015). Rezultati obrade podataka sa provedenog polustrukturisanog intervjua u fokus grupama studenata s invaliditetom pokazali su da su za boravak na koledžu i za dobijanje podrške koja je potrebna ovim studentima apsolutno neophodne sljedeće četiri vještine samozastupanja ili samodeterminacije: tražanje od Centra za podršku studentima s invaliditetom i od koledža usluga dostupnih svim studentima; formiranje odnosa sa profesorima i instruktorima; razvoj sistema podrške u kampusu sa prijateljima, grupama podrške i sa Centrima za podršku studentima s invaliditetom i sticanje samosvijesti i razumijevanja sebe za istrajavanje (Getzel, & Thoma, 2008).

Dakle, studenti s invaliditetom koji nemaju dovoljno spoljne podrške od nastavnika moraju u takvim slučajevima uzeti „stvar u svoje ruke“. Za uspješno studiranje ovih studenata na univerzitetima Srbije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore i „primicanje“ tržištu rada neophodna je nešto veća samoaktivnost studenata negu uobičajeno. Jedino tako se mogu „sami“ boriti za bolje studiranje i brže zaposlenje.

Literatura

- Cuenca-Carlino, Y., Mustian, A., Allen, R.D., & Gilbert, J. (2015). I Have a Voice and Can Speak Up for Myself Through Writing! *Intervention in School and Clinic*, 51(4), 220-228.
- Gagné, M., & Deci, E. L. (2005). Self-determination theory and work motivation. *Journal of Organizational behavior*, 26(4), 331-362. Preuzeto sa https://selfdeterminationtheory.org/SDT/documents/2005_GagneDeci_JOB_SDTtheory.pdf.
- Getzel, E. E., & Thoma, C. A. (2008). Experiences of college students with disabilities and the importance of self-determination in higher education settings. *Career development for exceptional individuals*, 31(2), 77-84.
- Кнежевић, Ј. и Мићевић-Карановић, Ј. (2014). Примена теорије само-детерминације у раду васпитача. У *Зборнику ВШССОВ, Година IX, Број 1* (Висока школа струковних студија за образовање васпитача у Кикинди), стр. 25-40. Preuzeto sa <http://www.vaspitacka.edu.rs/files/nauka/312>.
- Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine, broj 26/16 od 04.04.2016.g* (2016). Zakon o radu Federacije BiH. Preuzeto sa <https://advokat-prnjavorac.com/zakoni/Zakon-o-radu-Federacije-BiH-2016.pdf>.
- Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2009 i 32/2013* (2013). Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom. Preuzeto sa http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_profesionalnoj_rehabilitaciji_i_zaposljavanju_osoba_sa_invaliditetom.html.
- Službeni list Crne Gore, br. 44 od 21. oktobra 2014, 52/14* (2014). Zakon o visokom obrazovanju Preuzeto sa <http://www.mpin.gov.me/biblioteka/zakoni>.
- Suzić, N. (2005). *Animiranje studenata u univerzitetskoj nastavi*. Banja Luka: Fakultet poslovne ekonomije – College of Modern Management.
- Pravila studiranja na osnovnim studijama* (2004). Senat Univerziteta Crne Gore. Preuzeto sa http://www.medf.ucg.ac.me/dokumenti/univerzitet/pravila_studiranja_osnovne_studije.pdf.
- Pravilnik o radu* (2016). Upravni odbor Internacionalnog univerziteta u Sarajevu. Preuzeto sa https://www.ius.edu.ba/sites/default/files/pravilnik_o_radu_2016_1.pdf.